

irodalmi napok

MARGÓCSY ISTVÁN

Hogyan működik, s mi végre az irodalmi kultusz?

Bevezetésül vegyünk egy látványos példát: több mint húsz éve, Kőszegen jelent meg Pál Sándor költő tollából egy kis füzet vers, *Petőfi átadta nekem a szívét* címmel, melynek címadó verse szinte tökéletesen tartalmazza és felmutatja mindazt, amit „irodalmi kultusz” néven emlegetni szoktunk: e vers, mind elemeiben, mind egészében maga a megtestesült kultusz (még a vers datálása is – *Kőszeg, 2000, január 1.* – kultikus, mind az évkezdet, mind a Petőfi-születésnap vonatkozásában):

*Álmomban Isten akaratából Segesváron jártam,
S ott a barci mezőn Petőfi Sándorra rátaláltam.
Rögtön ráismertem büszke fejtartására.
Miközben rámutatott egy magyar társára.*

*Közelebb intett, s halkan rámnézett,
Keblén hatalmas lyuk tátongott, s vérzett.
Lelkem megsajdult, a hogy ő ott fetrengett,
S talpam alatt még talán a föld is rengett.*

*Kezében a pennáját görcsösen szorongatta,
S láttam, hogy azt sebesen forgatja.
Szeme fájdalmas volt, s láttam, hogy sírt,
A Magyarok Szent vérével valamit írt!*

*Közelebb hajoltam, hogy sebét ellássam,
Hisz ő a költők vezére, s az én társam.
A papíron egy szó volt, hogy Hon,
Mely Nemzetünknek igazi ottbon!*

*Még az utolsó pillanatában szíve érte lüktetett,
S mily áldott a Hazának e csodás tett!
Tudta, hogy szíve hamarosan megszűnik dobogni,
De érezte azt, a forradalom lángja fog lobogni.*

*Szívére mutatott, s azt szóval átadta,
Lelkét az Úristen magának akarta.
Petőfi Sándor baláltusájában megkért engem arra,
Hogy vigyázzak népére, a Büszke Magyarra!!*

Vegyük észre: e vers, ha eltekintünk esztétikai gyarlóságától, rendkívüli mértékben hasonlít nagyon sok első osztályú magyar költő vallomásos gesztusához: benne foglaltatik s elsődlegesnek tekintettetik a költészetnek hazafias funkciója, a költészetnek (és a költői életnek) áldozatként való felmutatása, a költők egymás közti elszakíthatatlan kapcsolatának, e kapcsolat nemzetfenntartó erejének feltételezése, s végül: a költészetnek (és a költő figurájának) közvetlen viszonya az Úristennel, a transzcendenciával. E vers, szerzőjének meggyőződése szerint, Petőfi itt leírt „testamentumának” értelmében, „vigyáz” a magyar népre – s benne, valamint költőjében, Petőfi szívének újraéledése nyilvánul meg: a költői halhatatlanság pedig, mely épp az egyéni (hősi) halál pillanatában ragyog fel, íme, garanciát is nyújt a nemzet jövőjére nézvést is.

Az irodalmi kultusz alapbeállítódása alighanem ezekben a mozzanatokban ragadható meg. E versben Petőfinek és a költészetnek minden említése, minden poétai elem mozgósítása, alkalmazása rögtön transzcendens, szent kontextusba helyeződik, s úgy tűnik fel, mintha a költő és a költészet (mind Petőfinek, mind jelen szerzőnek verse) a gyakorlati élet szférája fölött helyezkednék el, vagy legalábbis afelé törekednék. A kultikus beállítódás és szemlélet a költészetet, a művészetet – archaikus, mitikus képzeteket elevenítvén fel – „égi” adományként, emberfeletti, mondhatni „nem-emberi” tevékenységként és eredményként könyveli el, s messze fölébe emeli a mindennapoknak. Ilyen értelemben a kultusz radikálisan megkülönböztetendő az alkotói, emberi nagyság tiszteletétől, elismerésétől, kitüntetésétől, s megkülönböztetendő akár a tömeges népszerűségtől is. Hogy tömegkulturális példával éljek: a rendkívül széles körben elismert és szeretett Szörényi Levente – Bródy János páros népszerűsége *nem* kultikus alapokon nyugszik, míg a szerencsétlen véget ért, királynak titulált énekes, Zámbo Jimmy tömegszuggesztíója eleve kultikus mozzanatokra épült (vö.: „Nézz le rám, óh, Istenem...”), s mai emlékezetének is minden eleme transzcendens elemekre bázíroz (emlékezzünk tempelomi temetésére, ahol maga a halott is megszólalt mennyei hangon, lássuk csepepi síremlékének misztikus kiépítését – vagy idézzük fel halálának ama rémes hatását, mely rövid időn belül két fiatal rajongóját is öngyilkosságba hajszolta).

Kultikusan élnek viszont azok a szerzők és művek a társadalmi köztudatban, amelyek folyamatos, nyilvános használatuk során – különböző okok miatt – elszakadtak eredeti, „irodalmi” kontextusuktól, s említésük, alkalmazásuk nem egy „tisztának” feltételezett esztétikai befogadási viszony alapján történik, hanem mintegy figurálisan önállósulnak, önálló életet kezdenek élni, szimbolikus jelentésre tesz-

nek szert, s egy nagyobb, nem irodalmi jellegű kontextusnak válnak alkotóelemeivé. Sőt, az esetek többségében, az általuk hordozott konkrét eszmei-irodalmi tartalmak is mintegy kilúgozódnak belőlük, s csak a legáltalánosabb, irodalom-fellettinek vélt érték-hordozói szerepben idéződnek meg. Ha nevük vagy a művek címe felhangzik, olyan jelentéstartományokat idéznek fel, melyek már nem közvetlenül kapcsolódnak irodalmi eredetükhöz, hanem épp megfordítva: ők fogják garantálni más kulturális, politikai tartományok elemeinek fontosságát, érvényességét vagy kivételes értékét, szélsőséges esetekben: szentségét. Ilyen esetekben – s a kultusznak ez kikerülhetetlen velejárója – felfüggesztetik az irodalommal, esztétikával szemben egyébként kiküszöbölhetetlen kritikait, azaz értékelő attitűdöt: ami a kultusz varázskörébe egyszer belekerült, az kikerült a befogadói attitűd értékelésének hatásköréből, egyszerűen megítélhetetlenné vált. Gondoljunk csak arra a döbbsent zavarra, ami bármely iskolai vagy bölcsészeti órán bekövetkezik, ha valaki fel merészeli tenni ama profán kérdést: vajon Kölcsey költeménye, a *Hymnus*. *A magyar nép zivataros századaiból*, ami persze hivatalosan és köznyelviileg „Himnusz”-szá egyszerűsödött, jó versnek minősül-e az aktuális befogadói ízlés számára... A kultikusvá vált művek és írók már nem elsősorban műveiknek (egykori vagy mai) esztétikai befogadói hatása révén működnek a társadalmi köztudatban, hanem mintegy jelként funkcionálnak: nevüknek felhangzása az egész irodalmi szféra kultuszát mozgósítja, s a kultusz transzcendenciájának felidézésével a felhangzásnak aktusát és szituációját is mintegy megneemesíti, magasabb szintre emeli.

Víszonylag sokak számára ismeretes az a tény, hogy a magyar irodalommal kapcsolatos kultikus beállítódás rendkívül széles körben áthatja a magyar irodalmi és nem irodalmi nyilvánosságot: mindenütt tapasztalható az irodalomnak elképesztő méretű említése és tisztelete (gondoljunk csak a nyilvános terek és intézmények névadásának erőteljes irodalmiságára). Az egyes nagy írókról szóló nyilvános (nem-szakmai) beszéd retorikája szinte azt sugallja, hogy a nagy írók és költők tulajdonképpen valaminő antropológiai másságuk révén érték el kiválóságukat; az irodalmi közbeszéd az értékelés mozzanatát pedig a leggyakrabban transzcendens értékek jelenlétével magyarázza vagy inkább pótolja – az irodalomról való nyilvános közbeszéd műfaja általában inkább a *laudáció*, mintsem az értekezés műfajához közelít. Amint az irodalom megjelenik, akár az egyszeri említés szintjén is, a nyilvánosság előtt, rögtön a legemelkedettebb rituálé elevenedik meg: hiszen épp azért nyert említést, mert az általa képviseltnek vélt értékek előtt a nyilvánosságnak meg kell emelnie kalapját. Ne csak az olyan látványos és egyértelmű kultikus szertartásokra gondoljunk, mint amilyen Petőfi vélelmezett maradványainak eltemetése volt a Kerepesi temetőben 2015 nyarán, hanem azt is lássuk kultikusnak, hogy az 1990-ben megválasztott szabad parlament az alakuló ülését Petőfi-vers szavalásával kezdte meg, a politikai aktust kulturális kontextusba helyezvén át. Vagy vegyük észre azt is, hogy ha egy szaklexikonban (*Pedagógiai lexikon*, 1936) Petőfi Sándor akkor is terjedelmes szócikket kap, ha soha semmi köze nem volt a pedagógiához (azon kívül persze, hogy maga is járt, sok viszontagsággal, több iskolába), akkor a kultikusan felfogott irodalomnak saját határain messze túlnyúló legitimációs funkciójával találkozunk. S a kultusz lappangva, rejtőzködve is jelen van: pl. Petőfi említése a politikai közbeszédben is oly gyakran és magától

értetődően előfordul, hogy időnként a nagyon furcsa meglepetést is alig-alig veszszük észre. Egy példával illusztrálnám ezt: 1956-ban a Petőfi Kör 12 pontba (!) foglalt jelszavakat adott ki, melyek racionális politikai követeléseket fogalmaztak meg, ám közöttük, utolsó előtti helyen az a nehezen értelmezhető jelszó is helyet kapott, hogy „Éljen Petőfi ifjúsága!”. Úgy látszik, Petőfi nevének elkiáltása mintegy garanciát szolgáltatott a többi követelés jogosságát illetően is – hisz különben vajon hogyan is kerülhetett ide? (Szemléltetésül: a kiáltványban többek között ilyen jelszavak voltak: 1. Követeljük a lenini egyenjogúság alapján álló magyar–szovjet barátságot! 2. A népjólét emelését szolgáló új ötéves tervet! 3. Nagy Imrét a vezetésbe! 4. Nyílt tárgyalást a Farkas-ügyben! 5. Félre a kerékkötőkkel! 6. Le a sztálinista gazdaságpolitikával! 11. Éljen Petőfi ifjúsága! 12. Szocialista demokráciát!)

Az irodalom kultikus szemléletének működését akkor érthetjük meg mélyebben, ha összevetjük az irodalomnak másféle használati módjaival. Az irodalmat ugyanis a társadalom rengeteg célra s rengeteg féle módon használja – szemben azzal a mai, elsősorban a bölcsészkarokon elterjedt nézettel, miszerint az irodalom létmódja a magános, kontemplatív, esztétikai interpretációra törő olvasással (mint tudjuk, ezt nevezzük „irodalmi olvasásnak”) lenne kizárólagosan azonos. Az irodalom társadalmi jelenléte számtalan téren s számtalan formában figyelhető meg, ily értelemben működése elsősorban nem is esztétikai, hanem szociológiai megértést igényel: ezért az a kérdés, mi módon is él és hat az irodalom a számára nélkülözhetetlen nyilvánosságban, az az irodalom történetileg (is) meghatározott társadalmi beágyazottságának kultúrtörténeti és ideológiai összetevőit is érinteni fogja. Csak néhány változatot idéznék emlékeztetőül: az irodalomnak máig rendkívül erős a reprezentációs funkciója (alig képzelhető el jelentős ünnepség, rendezvény, temetés a költészet megszólalása nélkül); rendre irodalommal él az intézményes és lokális dicsekvés és önaffirmáció; a közösségi emlékezet alapvető megnyilvánulási formája az irodalom (gondoljunk csak arra, mekkora szerepe volt és van a nemzeti önkép kialakulásában a számtalan történelmi regénynek, ódának és balladának – vagy arra, mily nagy igény nyilatkozik meg ma is folyamatosan arra, hogy irodalomként is meg legyen írva az „igazi” 1848, 1948, 1956, 1989 története etc.). Századokon keresztül az irodalom egyik leghatásosabb műfaja a tanköltemény volt, amely a tudomány bármely területének versbe retorizált propagandájaként működött; s bár ma kissé ironikusan nézzük a régi matematikai, fizikai tankölteményeket, de vajon amikor az iskolában ma is inkább történelmi regényeken keresztül tanuljuk a történelmet, mintsem a szaktudományból, akkor nem e műfaj legyőzhetetlenségével találkozunk? Hány korszakot idézhetünk a magyar történelemből, mikor a politizálás funkciója az irodalomba szorult vissza, s ezért az irodalom művelése inkább minősült politikai gesztusnak, mintsem esztétikai élvezetnek, s ne csak Petőfire vagy a mai slam poetry-re gondoljunk, hanem Illyés Gyula nézetére is, amely szerint a magyar irodalom, a politikai elnyomás hatására, rákényszerült, hogy akár még a „vízügyi hivatal” funkcióit is magán viselje! Ismerjük el az irodalom alapfunkciói között a terápiát is (ld. Petőfinél: „Nagy fáradalmait ha nem enyhíti más, / Enyhítsük mi költők, daloljunk számára, / Legyen minden dalunk egy-egy vigasztalás, / Egy édes álom a kemény nyoszolyára!”, vagy Illyésnél a *Bartók*-versben: „Dolgozz, jó orvos!”), de ugyanígy a szórakoztatást, a

„szabadidő kulturált eltöltését” is (pl. az elalvás előtti olvasás aktusát). S végezetül azt se feledjük el, hogy az elemi iskolai oktatásban az irodalomnak elsődleges funkciója a szocializációs modellek közvetítése, az erkölcsi normák ismertetése és sulykolása, melynek során az irodalom fogja prezentálni ama társadalmi kereteket, melyeken belül az ifjúságot az intézmény a továbbiakban elhelyezni óhajtja. A sor persze még folytatható lenne. S mindezen funkciók mellett és fölött él a kultikus funkció.

A magyar kultúrában a kultikus szemlélet a 19. század elején kezdett kibontakozni; akkor, azzal szoros összefüggésben, vagy talán éppen annak következtében, amikor és ahogy a nemzet fogalma ezidőben radikálisan átalakult. A 18. század végéig az a közösség, amely magyar nemzetként határozta meg önmagát, a nemzetet mint nagycsoporttudatot történeti és jogi érveléssel írta körül, természetesen a nemesség szemszögéből. A 19. század elején viszont hatalmas, mindent átalakító ideológiai változás következett be, amely a nemzetet az *egy* nyelvet beszélő, egy *egységes* nyelvi kultúrát ápoló és teremtő egyének összességének tekintette, s kizárólag a nyelvet és kultúrát (azaz az irodalmat) tartotta közösségkoncipiáló princípiumnak (ismeretes a sok, szállóigeiként máig öröklődő megfogalmazás: „egy a nyelv és egy a nemzet”; „nyelvében él a nemzet” stb.). A történelemmel szemben hihetetlen mértékben megemelkedett a kultúrának, a közösségi, nyelvi alapozottságú, nyelvi megjelenésű emlékezet-kultúrának a súlya és tekintélye. Míg Bessenyei György még csak praktikus célok könnyebb elérése végett propagálta a magyar nyelv kiművelését, terjesztését s használatát a latinnal szemben, s a nemzet körülírását csak történeti-jogi érveléssel vélte megoldhatónak (s így a nyelvnek a nemzet meghatározását illetően semmi jelentőséget nem tulajdonított), addig Kölcsey Ferenc már egyértelműen a nyelviségben, a megfogalmazott, s nyelviségében hagyományozódott közösségi emlékezetben vélte megragadhatónak nemzetét (ld.: *Nemzeti hagyományok*, 1826). S ez az eltolódás igen sok szinten megfigyelhető: Berzsenyi Dániel még – hagyományos módon – a nagy királyokat (hősöket) idézte meg a nemzet reprezentánsaiként (ld. ódáját: *Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás*), de a következő generációk e reprezentáció funkciójára már a nagy költőket nevezték ki, a költő Zrínyi Miklóstól kezdődően a Petőfi–Arany nemzedékig terjedően (idézzük fel: mily tanulságos, hogy az első magyar balatoni gőzhajó az 1840-es években szinte természetes módon egy költő, a nagyon népszerű Kisfaludy Sándor nevére lett elkeresztelve!), egészen addig, hogy a millennium idejére az ezeréves magyarság ünneplésének legimpozánsabb gesztusaként az irodalom apológiája lépett fel: Beöthy Zsolt irodalomtörténeti összefoglalása, *A magyar irodalom kis-tükre* szolgált az ünnepnek mintegy megkoronázásaként (sok nyelvre lefordítva, igen sokszor újra kiadva). A nemzet irodalma, kultúrája ily módon szinte tökéletesen azonosult a nemzet politikai testével (mondhatnánk kultikusan talán: íme, az ige testté lőn...), s a haza mint olyan tulajdonképpen a haza *kultúrájának* megnyilatkozásaként, emanációjaként értelmeződött. Költők lettek a nemzet „igazi” vezetői, költők lettek a nemzet leghitelesebb képviselői – s természetesen ennek következtében a költők maguk is a nemzet leghivatottabb reprezentánsaiként tekintettek magukra (ld. Petőfi, Ady példáját – többek között). S mily megrendítő, hogy ez az elképzelés még a 20. század második felében, sőt a posztmodern

korban is tovább él: mikor Illyés Gyula nyolcvanéves lett, az írószövetség üdvözlő delegációja, ha szelíd tréfával is, de úgy készült az ünneplésre, mintha Illyésnek a legmértőbb ajándék Szent István koronája lett volna (Hubay Miklós és Tüskés Tibor emlékezése szerint, e játékot még maga Illyés is komolyan vette...); s ha persze különös megnyilatkozásként, de mégis számon tartandó, hogy Esterházy Péter pár évvel ezelőtti halála kapcsán többször is felhangzott ama kitétel: ő volt a legnagyobb magyar...

A haza egyenlő a kultúrával: vajon nem ez a 19. századi elképzelés fogalmazódik meg a 20. században is Illyés Gyula versében (*Haza a magasban*, 1937), mikor így szól:

*Jöhet idő, hogy emlékezni
bátrabb dolog lesz, mint tervezni –
bátrabb új hont a múlt időkben
fürkészni, mint a jövőben –?*

*Mi gondom! – áll az én hazám már,
védőben minden magasságnál.
Csak nézelődöm, járok, élek,
fegyvert szereztem, bűv-igéket.*

[...]

*Dörmögj, testvér, egy sor Petőfit,
kőréd varázskör teremtődik...*

*Te mondd magadban, behunytt szemmel,
csak mondd a szókat, miktől egyszer
futó homokok, népek, házak
Magyarországgá összeálltak.*

Mindezt alighanem így kell és lehet interpretálnunk: a rémes és vállalhatatlan történelemmel, a megbízhatatlan politikával szemben a költészet teszi csak ki a nemzet lényegét, s ezért a kultúra megőrzése maga lesz a nemzetfenntartó erő, amely erősebb a történelmi viszontagságoknál – s ilyen értelemben a kultúra fontosabb is, mint a nemzet politikai megjelenése és aktuális történelmi működése. S hogy egy ily elképzelés mily erősen élt s tartotta magát, arra érdekes adalék, hogy az 1956-ban emigrált Határ Győző, aki egész életében csak a kultúrában vélte feltalálni magát s életének értelmét, londoni hatalmas magyar könyvtárának azt a nevet adta: *Hongriuscule* (azaz Kis-Magyarország), amivel azt a nagyon súlyos ítéletet sugallta: az ország, a haza a könyvtár határain belülre van beszorítva, s a könyvtár határain kívüli tényleges ország nem is méltó arra, hogy észrevegyük. De persze azt is vegyük figyelembe, hogy ezeknek a nagyon affirmatív és (relatív optimista) haza-kultúra azonosításoknak megvan s meglehet a szubverzív és destruktív olvasata is: hiszen már az 1840-es években elhangzott a fiatal Erdélyi János nagyon ke-

mény ítélete a kultúra nevében: „...Magyarországról nem sokat hiszek... Vajda Péter azt mondá egyszer, hogy Magyarországot, mint hazáját, egyedül *nyelvért* szereti; és igaza volt.”

E nagy általánosítás alapjául az irodalom mindenhatóságának, mondhatnánk, demiurgoszi képzete szolgál. A 19. századi nagy nemzetépítő ideológia oly képességeket, oly teremtőerőt tulajdonított a kulturális tevékenységnek, amelyek szinte minden más társadalmi tevékenységet pótoltak, helyettesítettek, képviseltek – minek következtében oly nagyhatású és sokáig élő látszat született, mely szerint minden, amit az ország valaha elért, az irodalom teremtette volna meg. Gyulai Pál nagy kijelentése, miszerint „az irodalom lőn a nemzetiség védangyala, és szellemi életnyilatkozatainak egyedüli központja”, mintha az egész 19. századi irodalom-ideológia alaptézise lenne: ennek értelmében tűnik fel a nyelvújítás úgy, mint a magyar nemzet új honfoglalása (a Kazinczy-értékeléseknek ez lesz a legfontosabb metaforája), ennek értelmében őrzi meg a Bach-korszakban a magyar nemzetet, mint magot a hó alatt, a lappangó, majd kibontakozó új irodalom – s ennek értelmében látszik úgy, mintha a forradalmat valóban a költők robbantották volna ki s vezették volna (e képzet kicsit halványabb 20. századi visszfényeként értelmezhető az a képzet is, hogy 1956 forradalmát az írók csinálták volna). Ha elolvassuk Jókainak sokáig kötelező iskolai tananyagként szolgáló nagy könyvét, az *Eppur si muove. És mégis mozog a föld...* című regényét (1872), benne találjuk e nagy koncepciónak a leglátványosabb kibontását: a 19. század elején, a magyar „pusztában” néhány értelmiségi ifjú, egy zseniális író vezetésével, megteremtette azt a nagy irodalmat, ami akkoriban ugyan senkinek nem kellett, de amelynek hatására a század végére csodálatosan fejlett, boldog ország tudott kiépülni, bár maguk az alkotók, önfeláldozó életük szenvedéseibe belehalván, e csodálatos fejlődés eredményét már nem érhették el (a bibliai Mózes példáját követvén: a Kánaánba ők már nem mehettek be...):

„Hanem volt azután egy kicsiny csoport, aki e dögvész ellenében a szent ihlet chrysmáját kente homlokára; a költészet apostolainak nevezhetjük őket. Egyformán lelkesülve mind egy magasztos eszméért, egyformán elszánva fáradni jutalmul és ott halni meg a szellemek csataterén. Mind szent nevek még most is előttünk. Hőseink, kik a honfoglalókkal egy sorban állnak. Egyedül fennmaradt nemességünk családfájának törzsökei. [...] De mégis mozdult tőle a föld! Minden mag, amit ez a szent csoport elvetett, pálmának nőtt fel azóta; s a forrás, amit Mózes-vevsejük a sziklából fakasztott, ma terhes gályákat hord.”

Ugyanez a hatalmas vízió köszön vissza a 19. századi nagy irodalom-leírásokban, az ünneplő szövegekben, emlékbeszédekben, melyekben a nemzet meglétét és nagyságát mindenütt az irodalom képviseli. Ennek egyik legimpozánsabb mesterművét Szász Károly református püspök, akadémikus grandiózus ódájában tisztelhetjük, amelyet 1872-ben, az újabb irodalom százéves születésnapjára, a Besenyeitől származó *Ágás*-dráma megjelenésének évfordulójára írt (*A magyar irodalom újjászületése százados évfordulóján*), s melynek retorikája minden elemével

azt hangsúlyozza, hogy politikai hatalommal, gazdasági érdekekkel, mindennapi jóléttel szemben csak az irodalmiként értett kultúra számít értéknek. De ugyanezt a szemléletet képviselik a nagy irodalomtörténeti összefoglalások is (pl. Beöthy Zsolt tollából), vagy a nagyhatású irodalmi publicisztika, amelynek legnagyobb képviselője évtizedeken át Rákosi Jenő volt. Az irodalom, íme, mindenre képes, szavára minden megváltozhat és meg is változik, ugyanis az író, a költő, aki megteremti e demiurgoszi alkotást, valami meghatározatlan isteni beavatottság révén minden szavával az igazságot tudja képviselni és kimondani – mindenkivel, egész világgal, embertársaival szemben is. Az író, a költő így áldozatos, önfeláldozó életet visz – *egyedül* kénytelen képviselni igazságát és közösségét a világnak és közösségének aktuális állapotával szemben is; áldozata azonban a jövőt illetően bizonyára üdvös eredmény elvárására jogosít. E modell érvényes a 19. század közepe óta napjainkig ható Petőfi-interpretációkra (volt olyan könyv a 20. század legelején, amely Petőfi életének minden mozzanatát Krisztus analógiájával magyarázta: Kacziány Géza: *Petőfiről és mestereiről*, 1910), ez a modell építette ki a két háború közt a hatalmas Ady-kultuszt (ld. pl. Makkai Sándor erdélyi püspök Ady-könyvét: *Magyar fa sorsa: a vádlott Ady költészete*, 1927), ez adja meg Szabó Dezső minden tragikus művész-ábrázolásának alapvonásait (Farkas Miklós költő *Az elsodort faluban*, 1919, Baczó Mózes költő és Boór Bálint szobrász a *Segítségben*, 1925), de ez a modell rejlik Németh László sors-irodalom-konceptiójának mélyén is (legerőteljesebben kifejtve a *Kisebbségben* lapjain, 1942), amely szerint az irodalomban „a kétségbeesés summázódva tetté válik s csodát tesz”; s amely szerint az író önfeláldozása lesz az irodalom révén elérhető és elérendő megváltásnak a kulcsmozzanata („A magyar író legyen aszkéta. [...] Nem tudtuk például, hogy a magyar írónak még megcsaládosodnia sem szabad, mert ekkora nyomást a család nem bír ki...”, „A magyar író ne féljen a magányosságtól. [...] Ha senki sincs velünk, a tízmillió érdeke még velünk lehet”).

A kultusz osztársadalmi elterjedéséhez és elismeréséhez egy dolog járult hozzá döntő mértékben: a magyar irodalom iskolai oktatásának általános kötelezővé tétele. Az 1870-es években, mikor a modern magyar állam bevezette az általános iskolai kötelezettséget, s állami irányítás alá helyezte az addig túlnyomóan egyházi kézben lévő oktatást, a magyar irodalmat és nyelvet a legfontosabb tantárgynak nyilvánította – s így állampolgári kötelezettséggé tette az addig fakultatív, s egyéni választáson alapuló irodalmi tájékozódást és műveltséget (ne feledjük: a bizonyítványokban máig a legelső helyen áll e két tantárgy). S mindezt kiterjesztette a felsőoktatásra is: a bölcsészhallgatóknak (s ez időben ide számítottak a természettudományokat hallgató egyetemisták is), bármily szakosak voltak is, egy éven keresztül kötelező volt magyar irodalomtörténetet hallgatni. A kiegyezés után kiépülő és berendezkedő magyar állam felismerte az irodalomban, az irodalmi ideológiában rejlő politikai manipulatív lehetőségeket, s mintegy államosította mindazt, amit a század első kétharmadában a nemzetépítő ideológia kitermelt: a magyar irodalom (illetve annak meghatározott interpretációs stratégiája) mindenki számára primér kötelezettséggé vált. A magyar állam úgy határozta meg magát mint elsődlegesen kulturális eredményt és teljesítményt – s ennek propagálására igyekezett a magyar kultúra hasonlíthatatlan kiválóságát mind hivatalosan, mind publicisztikailag

is felhasználni (ennek volt köszönhető az is, hogy – tulajdonképpen meglepő módon – néhány kiváló író, kizárólag irodalmi teljesítményük alapján, a király felsőházi taggá is kinevezett: ilyen volt Jókai Mór, Gyulai Pál, kicsit később Herczeg Ferenc is). Az irodalom képviselte a nemzet és az ország nagyságát és érdemteliségét – ezért is támadták oly erőteljesen (és politikailag) a konzervatív erők mindazon modernizáló irodalmi mozgásokat, melyek a hivatalos interpretációs stratégiával akár teoretikusan, akár gyakorlatilag szembefordultak. S ekkor vált mindennapi gyakorlattá a hivatalos vagy konzervatív interpretátorok retorikájában az a nemzetileg ki-rekesztő értelmezés, amelyet a *Nyugat* szóhasználatában, joggal, perzekutor-esztétikának neveztek el. S hogy ez a stratégia mily erővel élt a konzervatív tábor elképzelésrendszerében, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy Trianon után a sérelmi politika ismét kulturális retorikával kezdett élni, s a kultúrfőlény-elmélettel mintegy azt kívánta bizonyítani, hogy az országot ért súlyos jogtalanságok kulturális alapon minősülnek igazságtalanságnak – s a politikai sérelmeket azért *kell* orvosolni, mert mindazt, ami történt, ily magas kultúrájú ország nem érdemelte meg (ld. pl. gr. Klebelsberg Kunó kultuszminiszter állásfoglalásait: „Nekünk, magyaroknak, sajátos helyzetünkben nem a fejedelmekhez, hanem azokhoz a *költő-királyokhoz* kell fordulnunk, akik váteszi erővel szemlélték nemzetüket és akiknek csodás meglátásai kinyilatkoztatásszerű erővel hatottak. Vörösmarty a Machiavellitől megkövetelt nagy magasságokból nézte a magyar népet, a magyar életet, a magyar lelkiséget és éppen ezért a politikai igazságokat ebből a hatalmas távlatból jobban látta, mint mi, akik bentélünk a mindennapi élet lármájában.” 1928).

Mindezeknek alapján talán jobban megérthető a kultusz működésének az a sok szélsősége is, amely nem egyszer enyhe mosolyt is fakaszthat (s melyek nyilván nagyon szoros kapcsolatban állnak a katolikus egyház szent- és ereklyekultuszával): az írók, költők, művek, s a hozzájuk kapcsolható tárgyak, emlékek túlfeszített megbecsülése, megőrzése, különös tisztelete azért lehet fontos, mert emlékezteti a befogadó közösséget az irodalom ezen ideologikus, demiurgikus nagyságára. Hisz már a 19. században is, a Kisfaludy Társaságban gyűjtötték az írók emléktárgyait (mint Beöthy Zsolt fogalmazott: „A Kisfaludy-Társaság emléktárában, mely a XVIII. század végétől mostanig élt legkiválóbb íróink személyes életének drága ereklyéit őrzi, egymás mellett foglalnak helyet rabbilincs és aranytoll, börtönben megőszült hajfürt és ezüst koszorú”), a Petőfi-ereklyéknek, melyeket a Petőfi-Háznak nevezett kis múzeumban őriztek, mára se szeri, se száma (a leglátványosabb ereklye közülük talán az az oltáriszentség-tartó, melybe Szendrey Júlia gyűrűjét foglalták bele); de megőrizték Arany János epeköveit, ruhadarabjait is (Kányádi Sándor egyszer fel is próbálta magára Arany János kalapját: ld. kedves versét: *Arany János kalapja*); s különös esetként az is említhető, hogy a marosvásárhelyi múzeumban megtekinthető Bolyai Farkasnak ama kelyhe is, amelybe beletöltötte saját kezűleg elégetett verseinek hamvait (a hamvak ma is ott vannak...). De rengeteg olyan könyvet is találhatunk, amelyet nem elsősorban olvasásra szántak, hanem a szerző vagy a mű iránti hódolat jeleként adtak ki és forgalmaztak, mintegy dísz tárgyként: ilyenek a díszkiadások (ld. pl. Kányádi Sándor nagyszabású poémájának, a *Halottak napja Bécsben* című versnek nagyalakú, gazdagon illusztrált, *három* nyelven, azaz magyarul, németül és románul kinyomtatott, több kiadást megért fölián-

sát), ilyenek a breviáriumok, melyek – ismét katolikus mintára – jelentős írók aktuálisan alkalmazható mondásait válogatták össze, az eredeti szövegösszefüggésekből kiszakítván őket (pl. *Arany János-breviárium*, 1982.; *Csoóri Sándor-breviárium*, 1988.) stb. Kultikusnak tekinthető az a nézet, mely a magyar irodalom folytonosságát az írók közti bensőséges, rokoni kapcsolat mintájára képzelel el (József Attila Aranyt „atyánk”-nak nevezi, Esterházy szerint Kosztolányi a „bátyánk” stb.), vagy pedig közvetlenül irányt adó vezérünknek állítja (pl. Németh László: *A jelszó: Petőfi*, 1934; Horváth Márton: *Lobogónk, Petőfi*, 1948); s kultikus az a kritikátlan azonosulás, majdhogynem újjászületés is, amely az egyes szerzők felelevenítése során oly gyakran felbukkan: ennek alighanem legszebb példája Illyés Gyula vallomása, miszerint ő Petőfiben, sem életében, sem műveiben, nem talál semmi hibát, semmi kifogásolhatót vagy kritikálhatót. S kultikus persze az a hagyomány is, mely az érintkezéses mágia újraéledéseként az egyes írók érdemét arra alapozza, hogy láthatták, megérinthezték, barátjuknak tekinthezték a nagy elődöt; erre ismét Illyés adja a legszebb példát *Az utolsó törzsfő* című írásában: ő büszkén emlékezett arra, hogy kisgyermek korában kezét foghatott az agg Madarász Lászlóval, aki közvetítette számára Vörösmarty és Petőfi kézfogását, s ezzel – ha kimondatlanul is – azt sejteti, hogy e kézfogás mintegy felkente őt költői szerepvállalására (e példának szinte karikatúrája lesz az a leírás, amely Bertha Bulcsú egyik riportjában olvasható: „Kunszabó íróasztala mögött egy elefántcsontfejes fekete bot is lakik, amit valószínűleg Petőfi is megérinthezték, mivel a bot azé az orvosé volt, aki Petrovicsékhoz járt Hruz Máriát kezelni. A botot Illyés Gyula ajándékozta Janics Kálmánnak, hogy a neves orvos rátámaszkodhasson, ő pedig Kunszabónak adta...”)). S a kultusz csúcscráíratásának persze a költők, írók istenítésének, krisztusi, apostoli, prófétai figurával való azonosításának gesztusát tekintetjük, amihez az irodalmi közbeszédben annyira hozzászokhattunk, hogy ha elhangzanak is, már szinte észre sem vesszük őket – de azért egy olyan felülmúlhatatlan retorika mégis csak kiütözik az irodalmi diskurzus megszokott rendjéből, mely szerint „Nádas Péter olyan, mint egy isten” (Turi Tímea 2007-es cikke a *litera.hu* hasábjain; a fordulat egy cikkben *négyszer fordul elő!*).

Befejezésül: napjainkban az irodalmi kultusz működésének szélsőségesen látványos megnyilatkozásaival alig találkozunk: az olyan esemény, mint amilyen a Petőfi-újrateremtés volt, széles körű elismerést vagy részvétet már nem gerjesztett. A 20. század utolsó harmadának radikális poétikai átalakulása, mely a költészetnek és az irodalomnak képviseleti jellegét erősen szűkítette, sok területen egyenesen kétségbe vonta, s az irodalmi megszólalásnak individuális elkötelezettségét hangsúlyozta, rendkívül erősen dezavualta az irodalomnak kultikus szemléletét is (igen sok oly költészeti gesztussal is találkozhattunk, melyek az irodalmi gesztusokat eleve ironikus kontextusba helyezték át), s az a nagy átalakulás, melynek során az irónia rendkívül jelentős teret nyert az újabb költészetben, eleve kultuszellenesnek is tekinthető. A kultusz elemei, természetesen, folyamatosan közöttünk élnek és hatnak, a kultikus konvenciók hatása alól senki nem vonhatja ki magát, de ezek a töredékesen ható vagy lappangó elemek már nem állnak össze oly kompakt egészzé, mint amilyen hajdanában, a kultusz virágkorában volt. S mivel az utóbbi negyedszázadban a kultúrpolitika nem érezte annak szükségét, hogy egységes és tu-

datos irodalompolitikát építsen ki, vagy hogy ideológiai manipulációit irodalomra hivatkozással támassza alá, az irodalom tiszteletére, esetleg kultikus hódolatára, úgy látszik, nem lett semmi szükség; így a kultusz, akár akarta, akár nem, kiment a mindennapi gyakorlatból, s minden ízében archaikus jelleget öltött. Vagy pedig különös, jelentés nélküli, zavaros groteszkké torzult el. Egy igazán erős mai példa talán jól szemléltetheti, hogyan szállt alá, s mivé lett az egykor nagy kultusz. Mikor az 1990-es években a barguzini Petőfi-ásatások folytak, a *Parnaszus* folyóirat játékos gyűjteményt adott ki Petőfi elképzelt szibériai verseiből (1999), s e folyóirat-számba több mint ötven jeles szerző írt ironikus vagy elégikus Petőfi-imitációkat. Ezek között volt olvasható Szilágyi Ákosnak remek kis poémája, melynek vezérmotívuma az volt (a magyar költészet hagyományának kedves és találó megidézéseként): „Egyszer mindenki volt Petőfi, / Egyszer mindenki lesz...”. S mára mi lett ebből az ötletből? Hallgassuk meg a hallatlan népszerűsége szert tett nyíregyházi rap-duónak, azaz Nemazalánynak és Lil G-nek dalát a YouTube-on (https://www.youtube.com/watch?v=9PxSD0I_Tks), ahol többször is hallhatjuk, teljesen értelmetlen és szervesen szövegdarabok között, mintegy refrénként: „itt már mindenki Petőfi Sándor” – íme, a nagy költő mindennapilag, természetesen tünőleg felidézett neve már teljesen üresen, jelentés és asszociációk nélkül kong, lazán besorolódik Yoda mester és a Malibu-koktél említése közé – mintegy szemléltetvén a néhai nagy kultusznak mára történt erős kiüresedését is.

GULD ÁDÁM

Konvergens média, konvergens médiasztárok?

Celebrizáció, celebritáció, outsider és crossover televíziós sztárok – csak néhány újszerű fogalom, ami azt sugallja, hogy az online média térhódításával a televízió kulturális befolyása nemhogy csökken, hanem éppenséggel nő. Vajon hogyan lehetséges az, hogy a televízió ma is a sztárépítés egyik legfontosabb eszköze? Milyen összefüggés van a televíziós népszerűség és az online sztárság között? Az alábbi tanulmányban ezekre a kérdésekre keressük a válaszokat.

Bevezetés

Minden idők egyik leghíresebb selfie fotója 2014. március 2-án készült, a 86. Oscar-gálán, ahol az Amerikai Filmművészetek és Filmtudományok Akadémiája a 2013-as év legjobb filmjeit és filmeseit díjazta. A fotó az amerikai televíziós szuper sztár, Ellen DeGeneres kezdeményezésére készült, aki már a díjkiosztó elején többször elmondta, hogy szeretné elkészíteni a világ leghíresebb selfie-jét.¹ Végül a kissé homályosra sikerült, jól láthatóan amatőr fotó, ami egy hétköznapi okoste-